

En l'àmbit escolar

L'ENSENYAMENT DE LES NENES AL
SEGLE XVIII ALS CORREGIMENTS DE
GIRONA I VIC: ENTRE LA CARITAT I
LA INDÚSTRIA POPULAR

MIQUEL PUIG REIXACH

Resum:

Al segle XVIII d'escoles només ho eren les dels nens, perquè les de les nenes, malgrat tenir-ne el nom, constituïen una realitat ben diferenciada. L'àmbit ordinari de l'educació femenina era la llar, i quan saltava a l'esfera pública, solia fer-se sota els principis de la caritat, com es pot veure en diverses realitzacions fetes als corregiments de Vic (al qual pertanyia Olot) i Girona. En el darrer quart del segle XVIII, en aquest mateix àmbit territorial, sorgiren d'altres iniciatives escolars per a nenes arran de la intervenció de les autoritats governamentals que tenien la voluntat de promoure el progrés de les manufactures i del que s'anomenà la "indústria popular". Al final d'aquell segle el balanç dels avenços en l'ensenyament de les nenes en els corregiments de Girona i Vic seguia essent decebedor, tant per l'escàs nombre d'escoles de nenes que hi havia com, sobretot, perquè havien vist reforçat el seu paper de vehicular la dona cap al món del treball, ja fos domèstic o manufacturer.

Resumen:

En el siglo XVIII sólo la escuela para niños podía ser considerada como tal, porque las que estaban destinadas a las niñas, a pesar de tener el mismo nombre, eran una realidad del todo diferente. El ámbito ordinario de la educación femenina era el hogar, y cuando saltaba a la esfera pública, solía hacerlo bajo los principios de la caridad, como aparece en diferentes obras educativas existentes en los corregimientos de Vic (al que pertenecía Olot) y Girona. En el último cuarto del siglo XVIII surgieron, en este mismo ámbito territorial, otras iniciativas escolares para niñas como consecuencia de la intervención de las autoridades gubernamentales que tenían la vista puesta en el progreso de las manufacturas y de lo que fue llamado la "industria popular". A finales de aquel siglo el balance

de lo conseguido en la enseñanza de las niñas en los corregimientos de Girona y Vic seguía siendo decepcionante, tanto por el escaso número de escuelas de niñas existentes, como, sobre todo, porque habían visto reforzado su papel de vehicular a la mujer hacia el mundo del trabajo, ya fuera doméstico o manufacturero.

Abstract:

In the 18th century, school was only meant for boys. In spite of the existence of the so-called girls' schools, these constituted a completely different reality. The ordinary realm of female education was the domestic sphere, and when it went out into the public sphere, it was usually related to charity principles, as can be seen in the actions carried out at the time in the regional districts of Vic (to which Olot belonged) and Girona. In the last quarter of the 18th century, in the same territorial environment, governmental authorities intervened to promote new female-oriented school initiatives in order to make progress in manufacturing and the so-called 'popular industry'.

By the end of the century the balance in the progress of girls' education in the districts of Girona and Vic was still disappointing, being that there were still only a scarce number of female schools, and especially, because the role of these schools in prompting women to work, be it domestically or as manufacturing workers, had been reinforced.

Quan el 1773 la vídua del Dr. Francesc Costa de Besalú, Maria Francesca, tornà a cal notari per fer una addició a l'inventari de quatre anys abans relatiu als béns que havien estat del seu difunt marit, justificà que ara s'hi hagués de posar aquest pedaç amb arguments com ara el seu desconeixement respecte de tals afers i la seva edat llavors de només 26 anys, però també "*per rahó de la invencilitat de mon sexe*"¹. La bona dona plasmava així en document notarial el convenciment social –perfectament assumit per ella, com no podia ser d'altra manera– de la minoritat natural del sexe femení per la seva debilitat i flaquesa.

En aquestes circumstàncies, parlar d'escoles de nenes al segle XVIII gairebé és un artífici, perquè d'escola, allò que tots entenem com a tal, només ho eren les dels nens. Les de les nenes eren una altra cosa de difícil homologació amb les dels nens, malgrat que per a totes dues s'usés un mateix terme. Passava com amb la definició de *mestre*: si el diccionari de la llengua castellana del 1734 fixava el terme *mestre*, en relació amb l'escola, com "*el que enseña los primeros*

●
¹ Arxiu Comarcal de la Garrotxa (ACGAX), Fons notariais, Besalú, Manuel Antentas, reg. 974, 1773, f. 345r-346v (14 de setembre del 1774).

rudimentos de leer, escribir y contar”, per a l’expressió femenina del mateix concepte, *mestra*, ho feia com “*la muger que enseña hacer labor a las niñas*”, entenent per *labor*, segons el mateix diccionari, “*toda obra de aguja en que se ocupan las mugeres*”. Aquesta manera ben diferenciada d’entendre la feina –i per tant l’escola– segons si la persona dita mestre fos home o dona es mantingué inalterable en les següents edicions del diccionari castellà aparegudes al llarg del segle XVIII, i només en la del 1803 s’intercalà en línia precedent, sense però tocar la resta, que *mestra*, genèricament, era “*la muger que enseña*”². No és estrany, doncs, que quan hom es refereix a l’ensenyament en el segle XVIII, els resultats pràcticament no parlin d’altra cosa que de les escoles dels nens, constitutives de l’única realitat escolar que en aquells temps era formalment considerada, tot deixant gairebé a nivell d’anècdota la formació de les nenes.

1. L'ENSENYAMENT DE LES NENES, UNA QÜESTIÓ DOMÈSTICA

Aquell passatge famós –pel seu contingut i per haver estat reiteradament evocat– de les *Instruccions per a l’ensenyança dels minyons* del rector d’Ollers, al Pla de l’Estany, Mn. Baldiri Rexach, que inclou la frase que l’esperit de les dones és tan capaç d’aprendre les ciències com l’esperit dels homes, té totes les traces d’ésser un escrit incorporat a partir d’una elaboració diferenciada respecte de la resta del contingut on fou inserit³. En efecte, aquestes són les úniques línies en què Mn. Rexach, per referir-se als destinataris de l’ensenyament per als quals havia redactat el seu llibre, fa servir la prou moderna expressió diferenciada de “fills i filles”, que hi apareix fins a quatre vegades en una sola pàgina, per deixar de fer-ho en cap altre lloc⁴. A la resta del llibre s’hi refereix o bé amb el terme “deixebles” (150 vegades sense comptar aquelles en què parla dels deixebles dels

² *Diccionario de la lengua castellana en que se explica el verdadero sentido de las voces...*, Madrid, Imprenta de la Real Academia Española, 1734, t. IV, p. 452 i 454; *Diccionario compuesto por la Real Academia Española, reducido a un tomo...*, Madrid, Joaquín Ibarra, 1780, p. 595 i 596; *Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española...*, Madrid, Joaquín Ibarra, 1783, p. 609; *Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española...*, Madrid, Viuda de Joaquín Ibarra, 1791, p. 541, i *Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española...*, Madrid, Joaquín Ibarra, 1803, p. 527 i 528. No és fins a l’edició del diccionari de la RAE de 1869 que, amb una nova redacció de l’entrada *mestra*, apareix una expressió més normalitzada de la seva feina escolar: “*La mujer que enseña algun arte, oficio o labor. Tómase particularmente por la mujer que enseña a las niñas en alguna escuela o colegio*” (*Diccionario de la lengua castellana por la Academia Española...*, Madrid, Manuel Rivadeneyra, 1869, p. 478 i 479).

³ Utilitzo l’edició: Baldiri REXACH, *Instruccions per a l’ensenyança de minyons*, Associació Protectora de l’Ensenyança Catalana, 1923. La referència a la capacitat de l’esperit de les dones per a les ciències és a les p. 15-17.

⁴ Cal aclarir que l’expressió “fills i filles” torna a aparèixer una vegada a la pàgina 87 i dues a la 281, però en cap cas com a destinataris de l’ensenyament.

filòsofs) o bé amb el de “minyons”, que dóna contingut al títol (274 vegades en el text), un comú que ha de ser entès com a referit únicament als nois i no pas a les noies. Que quan parla dels “minyons” com als destinataris de l’ensenyament Mn. Rexach no tenia pas al cap les noies, prou que ho indiquen alguns passatges, com ara quan argumentà a favor de l’aprenentatge, dient que “*los que ara són joves y minyons, algun dia seran los amos de casa, los corregidores dels pobles, los batlles de las vilas, los jutges de las audièncias, los gobernadores de las ciutats, los virreys de las províncias*”, etc., uns oficis impensable en aquell temps que poguessin ser ocupats per les dones⁵.

Impossibilitats de poder determinar l’origen i circumstàncies d’aquest passatge de Mn. Rexach sobre l’ensenyament femení⁶, resulta rellevant per al present propòsit l’examen del lloc on apareix col·locat dins de l’estructura del seu llibre. Pel seu contingut semblaria que l’hauríem de trobar quan, en el primer capítol, exposa la conveniència o la necessitat de l’ensenyament dels minyons, però en canvi ens el trobem entremig dels arguments que hi dóna respecte de l’ensenyament domèstic, aquell que era impartit a la llar en el si de la família, especialment a través d’algun estudiant o mestre privat propi de la casa, i precisament just a rel d’advertir-nos que en aquests casos els pares havien de ser prudents a no deixar les filles a soles amb ells⁷. Després, quan parla de l’estudi públic, de l’escola col·lectiva de què els pobles importants podien gaudir, no hi ha ni un sol mot que ens permeti imaginar que Mn. Rexach pogués tenir en consideració l’existència d’escoles públiques per a les nenes, en un plantejament de to selectiu que no era pas exclusiu de Mn. Rexach, perquè l’àmbit públic era llavors un camp d’actuació estrictament reservat al món masculí.

De l’existència d’aquests mestres domiciliaris, en tenim diversos exemples a Olot al llarg del segle XVIII, a les cases de Josep Ferrussola, de Francesc

●
⁵ B. REXACH, *Instruccions...*, p. 19-20. Els exemples que posa a la p. 289 de “*jochs convenientes als minyons*” són també tots ells estrictament masculins.

⁶ La frase esmentada a l’inici podria ser manllevada del P. Feijoo, que l’inclou en el *Discurso en defensa de las mujeres* que forma part *Teatro crítico* de 1726, atribuint-la al “*eruditísimo francés el Abad de Bellegarde*”, el qual “*en un libro que dio a luz, intitulado: Cartas curiosas de literatura y de moral, afirma que el espíritu de las mugeres no es en alguna manera inferior al de los hombres para qualquiera de las ciencias, artes o empleos*” (Benito Jerónimo FEYJOO Y MONTENEGRO, *Teatro crítico universal, o discursos varios en todo género de materias, para desengaño de errores comunes*, Madrid, Joaquín Ibarra, 1778, nova impressió, p. 355).

⁷ Aquest passatge –com també fa amb d’altres– fra Lluís Bassols el copià gairebé al peu de la lletra al seu llibre *Tratado del origen y arte de escribir bien* (Girona, Imprenta de Narciso Oliva, p. 24), mantenint-lo també en el context de l’ensenyament domèstic, si bé fent-hi la modificació d’advertir que aquest ensenyament domèstic de les filles ha de ser fet per dones i no pas per homes, circumstància que és obviada per Mn. Rexach.

Bover, al Mas Subiràs, a Can Trinxeria i a la casa dels Vallgornera⁸. A Girona són conegudes les despeses esmerçades per la vídua de l'advocat Josep Ferrussola en els anys seixanta en el pagament d'una mestra de puntes i d'un mestre de llegir per a les seves filles⁹. Els exemples corresponen a casals familiars d'una certa bonança patrimonial, suficient per poder-se permetre el luxe de disposar privativament d'un mestre per a l'educació i instrucció dels menuts de la casa.

Però això no era a l'abast de la gran majoria de les filles. El més comú era que no poguessin rebre altra instrucció que l'estrictament materna, feta a base d'implicar-se de ben petites en el treball de la casa i a partir també de les oportunitats esporàdiques del dia a dia, confiant, és clar, en el bon fer de la mare, si és que aquesta era prou capaç, o s'hi avenia, d'ocupar-se'n. Mossèn Pere Salsas, rector de la parròquia de Llivia, al corregiment de Puigcerdà, en el seu llibre de plàtiques morals publicat en català a mitjan segle XVIII, quan parlava de les obligacions dels pares envers els fills, després de recordar-los que havien d'instruir-los en la fe catòlica i que havien de procurar ofici als fills, dedicà uns breus mots a aquesta mena d'escola domèstica que les filles havien de trobar a casa: "*En orde a las fillas, o[h] mares, (...) estau obligadas, pena de pecat mortal, a més de la ensenyansa y educació espiritual, a ensenyarlos de treballar, com és cusir, brodar y tenirlas sempre ocupadas*"¹⁰. Educació cristiana i ensenyament de labors com a síntesi de l'ensenyament matern, de l'ensenyament domèstic a donar a les nenes, precisament allò mateix que durant generacions constituï l'únic pla educatiu a l'abast de la immensa majoria de la població infantil femenina, inclosa la que, amb sort, algunes podien rebre en les escadusseres escoles públiques habilitades per a elles.

2. L'EDUCACIÓ DE LES NENES SOTA LA DIVISA DE LA CARITAT I DE LA PIETAT

Ubicat el poc o suficient ensenyament de les nenes en l'àmbit privat i familiar, les comptades realitzacions escolars en l'àmbit públic prenen sovint en el segle XVIII el caràcter d'obres pietoses, caritatives, com un auxili per assegurar, per amor a Déu, la formació cristiana de la mainada femenina sense escola i que

⁸ Vegeu Miquel PUIG i REIXACH, "L'ensenyament a Olot el segle XVIII: l'estudi públic i els seus mestres", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 17 (2006), p. 79-80.

⁹ Javier ANTON PELAYO, *La herencia cultural. Alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1747-1807)*, Bellaterra, UAB, 1998, p. 80.

¹⁰ Pere SALSAS i TRILLA, *Promptuari moral sagrat, y cathecisme pastoral, de platicas doctrinals, y espirituales...*, Barcelona, Teresa Piferer, 1755, t. III, p. 354 ("Plàtica LIV, De la tercera, y gravissima obligació, que tenen los pares de instruhir a sos fills, en lo que han de obrar com a catolics").

potser, per circumstàncies en els pares, o per la seva índole, no serien suficientment ateses. I també per assegurar-los la pràctica d'una sèrie d'habilitats manuals pròpies de les dones, que tan convenients els serien de grans, quan els toqués d'haver-se de fer càrrec d'una casa. A Olot el 1705 unes quantes donzelles de la vila van demanar a l'ajuntament poder fundar-hi un convent on fer vida religiosa, però també amb el propòsit de tenir-hi escola per a les nenes de la població, per tal “*que la juventut femínea de dita vila tinga perpètua ensenyansa en lo exercici de las virtuts y labor material, del que dependeix la salut de la ànima, augment de la honestidad y disminuió en las desgràtias que en las repúblicas se experimentan*”¹¹. L'ajuntament, a part de demanar-los que s'asseguessin les rendes suficients per mantenir-se, les envià a sol·licitar del bisbe la corresponent llicència fundacional. Després es perd la notícia d'aquesta iniciativa, que queda, però, com un testimoni d'aquesta manera de vincular l'educació de les nenes al conreu de les virtuts de l'ànima.

Més èxit va tenir la fundació, a Vic, de la Casa de la Misericòrdia, en aquest cas directament pensada per a l'atenció a les noies sense pares i desassistides, tal com es recollí en les seves constitucions del 1747, segons les quals l'objectiu d'aquesta casa d'acollida era “*criar y educar niñas huérfanas, honestas y de buena fama que en su desamparo peligrarian en la honestidad*”¹². Les respostes del partit de Vic al qüestionari general dels pobles remès per Francisco de Zamora (s.d., 1789?), feren constar com a data de la fundació d'aquesta casa l'any 1720 a iniciativa del cavaller Antoni Vila, una obra d'immediat assegurada pel prevere Miquel Joan Barnils, que n'acabaria essent l'ànima¹³. Però els estudis sobre aquesta casa n'atribueixen tota la iniciativa fundacional al canonge Barnils, precisant com a data d'inici el dia de Santa Anna —la seva protectora celestial— del 1721. El 1729 la institució quedà dotada pel mateix fundador de casa pròpia i capella, quedant tot sota l'autoritat del bisbe de Vic. Segons les respostes ja esmentades, en aquell any el nombre de noies assistides per l'establiment “*seran como 40*”, amb la precisió que “*se educan y crian muy bien*”.

●
¹¹ Memorial sense data, signat només amb el nom “Figuerola”, unit a ACGAX, Fons Municipals, Olot, Manual de Resolucions, 5 de març del 1705.

¹² Per a l'historial d'aquesta institució vegeu Francesc ROMA I CASANOVAS, “La Casa de Misericòrdia de Vic (segles XVIII-XIX): assistència i control social en femení”, *Ausa*, XXIII, núm. 160 (2007), p. 307-326.

¹³ “*Hay hospital de huérfanas llamado de Misericordia (...) tiene la invocacion de Sta. Ana, fue fundado por un cavallero llamado Antonio Vila en el año de 1720 a poca diferencia, tenia pocos caudales, y recogiendo él mismo limosnas, y a lo poco que tenía alquiló una casa, recogió las huérfanas que podía mantener, y las hacia enseñar. Pero muy presto Dn. Miguel Barnils canónigo de esta cathedral empleó su caudal en comprar terreno y hacer un edificio, que existe, que es capaz con piezas acomodadas para dormitorio, y labor con su huerta...*” (Biblioteca del Palau Reial de Madrid, Ms. 2.436, Resposta del Partit de Vic, f. 40v – 41r).

Tornant a Olot, l'educació de les nenes i noies sota els auspicis de la pietat cobrà vida amb el nom d'Elisabet Lamarca segons una seva idea que el 1724 explicà a l'ajuntament de la vila, a qui havia acudit en sol·licitud que se li facilités una casa que servís d'estudi de les nenes, *“havent molts anys que sent en son cor inclinacions de ensenyar públicament per amor de Déu a las fillas de dita vila la doctrina christiana, bons costums y habilitats”* i especialment *“ab las pobras donzellas”*. Ella hi posaria la feina, amb l'esperança que d'altres dones de la població se sumessin a la seva bona obra *“pera venir després a ser arbre de alguna santa religió”*¹⁴. Com que l'ajuntament, a condició que no cobrés res de les que certament eren filles de família pobra, hi va accedir, fou obra seva el primer establiment a Olot pensat per a l'educació de les nenes. Elisabet, filla del fuster olotí Pere Lamarca, havia nascut el 1660¹⁵. No va casar-se mai, potser atreta per formes de vida religiosa, però de fet li desconeixem tot el seu període de joventut, fins que el 1724, poc abans de complir cinquanta anys, es decidí a obrir escola per a nenes. És d'ella una explicació de 1727 sobre el funcionament de l'escola, segons la qual s'hi ensenyava *“en lo estiu des de las vuit del matí fins a las onse y a la tarde, des de las dos fins a las sinch; y en las mateixas horas en lo ivern, menos que al matí se comensarà a las nou. En la primera hora del matí y de la tarde se ensenyarà de llegir, y en las demés (sens deixar la labor) se ensenyarà la doctrina, se donaran consells, se tractarà de la disposició digna per la recepció dels sagraments, y se tindrà oració vocal y mental”*¹⁶. Elisabet Lamarca va morir el març del 1734. El dia 7 es va escriure en els registres parroquials d'òbits: *“Seqüela a Ntra. Sra. del Carme de Elisabet Lamarca, donzella de edat que passava de setanta anys, dona de exemplar virtut, per la qual pagava lo comú de la vila arrendament de una casa per sa habitació perquè tingués ensenyansa de minyonas, lo que ella executava ab gran charitat, paciència, y profit espiritual del comú. Han assistit a la seqüela nou preveres, se ha fet cos present en la parrochial ab la mateixa assistència”*¹⁷. De la importància del que ella va saber fer, no només per a la formació espiritual de les noies sinó també per a la seva instrucció, en parla el fet que després seu ningú més sabé o

¹⁴ Súplica d'Elisabet Lamarca unida a ACGAX, Fons Municipals, Olot, Manual de Resolucions, 17 de desembre del 1724. Per a més detalls sobre l'escola d'Elisabet Lamarca, vegeu Miquel PUIG I REIXACH, “L'ensenyament a Olot al segle XVIII...”, p. 152-153.

¹⁵ Arxiu Parroquial de Sant Esteve d'Olot (actualment a l'Arxiu Diocesà de Girona), Llibre de baptismes núm. 6 (1647-1665), f. 165 r, 1 de juliol del 1660.

¹⁶ Sol·licitud d'Elisabet Lamarca perquè l'ajuntament li concedís el lloguer de la casa, unida a ACGAX, Fons Municipals, Olot, Manual de Resolucions, 4 de juny del 1727.

¹⁷ Arxiu Parroquial de Sant Esteve d'Olot, Llibre d'òbits núm. 5 (1708-1735), f. 115v-116r, 7 de març del 1734.

gosà donar-hi continuïtat, bo i constatant-se que la seva pretesa formació d'algun tipus de congregació religiosa que n'assegurés el seu manteniment no arribà mai a materialitzar-se.

Ben possiblement l'examen detingut de fons arxivístics diversos en el marc territorial dels corregiments de Girona i Vic podria donar a llum d'altres iniciatives amb aquesta pàtina de pietat i de caritat, com la causa pia constituïda el 1758 pel rector de Santa Margarida de Bianya a favor de l'educació del seu poble nadiu, Colomers, que retrata molt bé la diversa consideració sobre el que era i el que no era l'educació de les noies respecte de la dels nois, perquè si per als primers els rèdits de la seva fundació havien de servir per construir casa per al mestre de minyons al qual a més se li donarien 40 lliures, per a les noies es preveïen només 25 lliures, destinades a dotar una mestra costurera, i per tant no pròpiament destinades al que entenem per activitat escolar ordinària¹⁸. A Vic existia un beateri on s'ensenyava a les noies, si bé aquí als pares se'ls demanava una retribució superior a la que tenia establerta la Casa de la Misericòrdia per a les que no eren pobres, tal com es respongué a un altre qüestionari de Francisco de Zamora, en aquest cas específicament dedicat a recollir informació sobre les escoles de Catalunya, del 1788: "*Para la enseñanza de las niñas hay en día dos casas públicas, la una en el barrio de Sto. Domingo y la otra en el Hospital de Huérfanas de la Misericordia; en una y otra casa se enseña a los concurrentes labor que quieran aprender; pero es mediante la contribución mensual de 4 rs. por cada una de las que van a las Beatas, y dos las de la Misericordia, bien que en ésta, a las que son pobres de solemnidad, las enseñan de valde*"¹⁹. Aquesta escola de nenes és la que el mateix Zamora en el seu dietari dels viatges per Catalunya identificà com la de l'*Ensenyança*²⁰. Cap a finals de segle va haver-hi a Hostalric l'escola de Nostra Senyora de Gràcia creada el desembre del 1795, per a filles de pares pobres o òrfenes de la vila, on, a partir de l'edat de quatre anys, se'ls ensenyaria doctrina cristiana, costums i labors, però també oberta a les filles de pares no pobres, a condició que paguessin una mesada²¹.

¹⁸ Esmentat a Josep M. MARQUÉS I PLANAGUMÀ, "Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, v. 12, Barcelona 1993, p. 288. El 1793 la retribució havia esdevingut tan escassa que no es trobava mestra que se'n volgués ocupar, i l'ajuntament aconseguí que el bisbe de Girona apliqués la dotació per a l'ensenyament femení a favor del mestre de minyons.

¹⁹ "*Escuelas de Cataluña*", Biblioteca del Palau Reial de Madrid, Ms. 2.470, , f. 146v-147r.

²⁰ Francisco de ZAMORA, *Diario de los viajes hechos en Catalunya*, edició a cura de Ramon Boixareu, Barcelona, Curial, 1973, p. 73. No es tenen dades concretes sobre aquest establiment, llevat de la seva existència (vegeu Eduard JUNYENT, *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona, Curial, 1980, p. 262).

²¹ Montserrat DURAN, Josep JUANHUIX, Ramon REYERO, *Hostalric*, Diputació de Girona – Caixa de Girona, 1990, "Quaderns de la Revista de Girona", vol. 31, p. 42.

Al llarg del segle XVIII varen anar-se establint a Catalunya alguns instituts femenins de vida religiosa d'origen francès, amb una organització consolidada i que oferien d'ocupar-se, entre d'altres ministeris caritatius i pietosos, de l'educació de les nenes, principalment o exclusivament de les pobres. Es tractava sobretot de la Companyia de Maria Nostra Senyora fundada el 1606 per Joana de Lestonnac i que el 1640 ja havia establert a Barcelona el Monestir de l'Ensenyança. Ara s'estengué per altres poblacions catalanes, cap d'elles, però, als corregiments de Girona i de Vic²². No obstant això, la idea de dotar aquests territoris d'algun institut religiós que inclogués l'educació de les nenes, especialment de les de casa pobla, va persistir-hi. El 1812 van ser aprovades les “*Reglas y constituciones de las Germanas de la Enseñanza de la vila de Blanes, y servidoras de las pobras malaltas de dita vila*”²³, una iniciativa que no va prosperar, però que en el seu capítol IX ens ha deixat diverses consideracions sobre el “*modo y método que deuran tenir en la enseñanza*”. Si bé la major part de les indicacions són d'índole moral, hom pot trobar-hi també regles com ara la d'haver de tractar totes les alumnes “*de señoras encara que sien pobres*” i l'obligació d'esmerar-se a actuar amb elles amb “*molta dulzura, suavitat y paciencia en lo que se-ls enseña encara que ni [=n'hi] hage de duras en aprènder, pues la experiència enseña que més se alcanza ab lo amor y blandura que ab lo rigor y severitat*”. S'hi rebutjaven els càstigs corporals, i, pel que fa a l'ensenyament, s'hi esmentava la doctrina, l'aprenentatge de les principals oracions cristianes, el llegir i finalment posar especial interès a fer que “*las miñonas aprendan de treballar, cada una segons sa profesio*”.

²² Són les fundacions fetes el 1698 a Tarragona, 1722 a la Seu d'Urgell, 1750 a Lleida i 1758 a Solsona. El Baró de Maldà en la seva “explicació de la ciutat de Barcelona” redactada i revisada en els anys anteriors a 1790, sintetitzà així la tasca educativa de les monges de Lestonnac: “*se dedican en enseñar a las minyonas y noyas [“de 7 anys a 20”, indica en un altre text d'aqueta explicació] la doctrina christiana y demás máximas christianas, com també de llegir, fer mitjas, puntas y cusir, tant a las senyoretas com a las fillas de menestrels, be que de estas major son numero, que van totes a las clases, sent est son principal institut*” (Rafael D'AMAT I DE CORTADA, *Viles i ciutats de Catalunya*, edició a cura de Margarida Arizeta, Editorial Barcino, 1994, p. 125). Per a una síntesi de les fundacions d'aquest institut religiós a Catalunya, vegeu Isabel de AZCÁRATE RISTORI, *El Monasterio de la Enseñanza de Barcelona, 1645-1876*, Barcelona, Promociones i Publicaciones Universitarias, 1993, 195 p. Un altre institut que s'introduí a Catalunya a finals del segle XVIII fou el de les Filles de la Caritat fundades el 1633 per Sant Vicenç de Paül i Lluïsa de Marillac que atengueren diverses obres assistencials (1790-1792 a Barcelona, 1792 a Lleida i 1793 a Reus), però en aquest cas la seva dedicació a l'ensenyament fou més tardana.

²³ Arxiu Provincial de l'Escola Pia de Catalunya, 18-B-48, núm. 3. Segons una nota que segueix al títol d'aquest manuscrit, “*estas reglas i constituciones estan aprobadas por el Ordinario de Mallorca en un decreto, que copiado a la letra dice así: Palma de Mallorca 4 de febrero de 1812. Haviendo visto los diez capitulos, i las reglas, i constituciones contenidas en los veinte y siete puntos que siguen...*”.

3. LES ESCOLES PÚBLIQUES DE NENES I ELS NOUS MATISOS DEL MODEL IL·LUSTRAT

En algun cas van ser els ajuntaments els que promogueren que les nenes de la vila poguessin tenir accés a una escola pública, però val a dir que aquestes iniciatives, en el context d'una administració local dotada de pocs recursos, i que prou feina tenia a tirar endavant les escoles que hom considerava més preferents, les dels nens, van ser mínimes. El 1757 el batlle d'Empúries va demanar al corregidor de Girona de poder establir "*maestro y maestra para la pueril enseñanza*" a la vila²⁴. A finals de segle a Castelló d'Empúries la mestra i la seva ajudanta demanaren a l'ajuntament els beneficis d'unes terres de propis de la vila per completar uns massa reduïts salaris²⁵, un concepte aquest que sembla remetre's a salaris de caràcter municipal, no pas a mensualitats de les educandes. Però en general poca cosa hi podien fer els ajuntaments, com se'n lamentava el de Ripoll a l'hora de contestar el qüestionari sobre escoles del 1788: "*En quanto a enseñanza pública de niñas carece della esta población, no obstante de conciderarse mui útil y precisa*"²⁶.

Les autoritats del regne feia anys que anaven amb retard respecte de l'ensenyament de les nenes. Malgrat que d'antic existien diverses reials cèdules que havien establert les prerrogatives i les condicions dels que volien exercir com a mestres, no fou fins a la reial provisió de l'11 de juliol del 1771 que el legislador, en la persona de Carles III, s'ocupà per primera vegada de l'exercici de la professió docent per part de dones mestres. En el seu article VIII, després d'haver-se ratificat els requisits que els mestres (homes) havien de complir per tal d'obtenir el títol de mestre, per al cas de les dones aquelles quedaven simplificats i reduïts estrictament a l'àmbit local: "*A las maestras de niñas, para permitirles la enseñanza deberá preceder el informe de vida y costumbres, examen de doctrina por persona que depute el Ordinario, y licencia de la justicia, oído el síndico y personero sobre las diligencias previas*". Amb l'advertiment, tot seguit, a l'article IX, que nens i nenes havien d'anar en escoles separades: "*Ni los maestros ni las maestras podran ensenyar niños de ambos sexos de modo que las*

●
²⁴ Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Audiència, Reg. 406, f. 308 (22 d'octubre de 1757).

²⁵ Albert COMPTE FREIXANET, "Un municipi empordanès sota el vell règim: Castelló d'Empúries en els segles XVI, XVII i XVIII", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*", vol. 4 (1963), p. 46-47.

²⁶ "*Escuelas de Cataluña*", Biblioteca del Palau Reial de Madrid, Ms. 2.470, f. 149v.

*maestras admitan sólo niñas y los maestros varones en sus escuelas públicas*²⁷. La referència a les escoles públiques no ho és al tipus de finançament que poguessin tenir segons la moderna accepció del terme, sinó en el sentit d'escoles col·lectives, en contraposició a les privades, que, com ja s'ha dit, eren aquelles que es feien en l'àmbit domèstic, on no hi havia obstacle que un home ensenyés els fills i les filles de la família. A aquesta breu normativa sobre magisteri femení semblaria remetre's la resposta de l'Ajuntament de Girona donada a la sol·licitud d'Ignasi Socavedra que, el 1796, havia demanat permís perquè la seva dona pogués obrir una escola per a nenes: "*por parte de el ayuntamiento se le concede el permiso que solicita, debiendo manifestarlo al cura párroco de su barrio, para que en lo que toca a la instrucción de la doctrina christiana de las niñas, providencie lo que estime correspondiente*"²⁸.

Però ja se sap que les normatives van per una banda i la pràctica, per l'altra, perquè en general les mestres actuaven al marge d'aquestes disposicions, com deixà entreveure Francisco de Zamora al seu pas per Vic el 1787 quan, després d'esmentar les escoles de nenes de l'Ensenyança i de la Misericòrdia, espetegà amb to displicent que "*además ponen [escuela de nenes] cuantas mujeres quieren*"²⁹. La presència de dones que feien de mestres privadament apareix també en la resposta de la Bisbal al qüestionari general dels pobles del 1789, on s'indica que "*hay también varias maestras de niñas en casas particulares*"³⁰.

Per a la primera disposició realment efectiva de l'administració en l'ensenyament de les nenes cal anar a la reial cèdula d'11 de maig del 1783 per la qual es feia extensiva a tots els barris de Madrid la iniciativa d'una escola gratuïta per a nenes pobres que s'havia creat en un dels barris de la cort, el de Mira el Río. El text legal anava més enllà, perquè pretenia que aquestes disposicions tinguessin

²⁷ Año 1771. Real provisión de Su Magestad, y señores del Consejo, en que se prescriben los requisitos, que han de concurrir en las personas que se dediquen al magisterio de las primeras letras, y los que han de preceder para su examen, con lo demás que contiene, Barcelona, Tomás Piferrer, [1771], p. [7].

²⁸ Salomó MARQUÉS I SUREDA, L'ensenyament a Girona al segle XVIII. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Lletres, Departament de Ciències de l'Educació, 1981, v. I, p. 106 i 358 (nota 25). També esmentat a Salomó Marquès, introducció a l'edició de Baldri REXAC, *Instruccions per a l'ensenyansa de minyons, Tom II*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, 1981, p. XVII.

²⁹ F. de ZAMORA, *Diario de los viajes...* p. 73. La resposta del corregiment de Barcelona al qüestionari general sobre pobles promogut per Zamora anota amb tota claredat aquesta manca de subjecció a la regulació del magisteri femení: "*para las niñas hay [a Barcelona] una multitud de maestras, porque lo son todas las que quieren, en las que convendría mucho que se pusiera un arreglo como el que se habia empezado en el cuartel del Arrabal y las monjas de la Enseñanza y Beatas...*" (Ibidem, p. 473).

³⁰ Resposta de la Bisbal al qüestionari general sobre poblacions a Francesc FERRER I GIRONÉS, "L'estructura econòmica de la Bisbal a finals del setcents", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVI (1982-1983), p. 573-594.

un efecte mimètic en d'altres importants poblacions, i així “*facilitar iguales establecimientos y consiguientes ventajas en las ciudades y villas populosas del reyno*”³¹. Malgrat la seva bona intenció pel que fa a l'extensió de les escoles dedicades a les nenes amb pocs recursos familiars, la reial cèdula no aportava res de nou pel que feia al contingut dels ensenyaments objecte d'aquestes escoles, que seguirien basant-se en “*los rudimientos de la fe católica, en las reglas del bien obrar, en el ejercicio de las virtudes y en las labores propias de su sexo (...)* como que es la raíz fundamental de la conservación y aumento de la religión, y el ramo que más intresa a la policía y gobierno económico del estado” (art. I.1). Només al final es preveia que, tot i que “*el principal objeto de estas escuelas ha de ser la labor de manos*”, en el cas –únicament– que alguna noia ho sol·licités, les mestres li haurien d'ensenyar a llegir (art. XI). En canvi, és de remarcar el detall amb què concreta quines havien de ser les labors en què les nenes haurien de ser pràctiques, en una gradació que va de les més fàcils, “*como faxa, calceta, punto de red, dechado, dobladillo, costura*”, fins a les de més complexitat, com ara “*bordar, hacer encages (...)* cofia o redecillas, sus borlas, bolsillos, sus diferentes puntos, cintas caseras de hilo, de hilaza de seda”, etc. (art. V.3).

El treball femení s'havia anat fent lloc en les manufactures del tèxtil, i el progrés i la consegüent utilitat d'aquestes per a la riquesa del regne desvetllaren en la monarquia il·lustrada de la segona meitat de segle la conveniència de fomentar, amb caràcter general, la incorporació de la població femenina a certes tasques manufactureres a l'abast de la seva condició de dones. El 1779 una reial cèdula va disposar que en front dels privilegis ancestrals dels gremis que reduïen l'exercici del seu ram als agremiats masculins, ara es manava “*que con ningún pretexto se embarace, ni se permita que por los gremios ni otra cualesquier personas se impida la enseñanza a mugeres y niñas de todas aquellas labores y artefactos que son propios de su sexo, ni que vendan por sí o de su cuenta libremente las maniobras que hicieren, sin embargo de cualesquiera privativas y prohibiciones que en sus respectivas ordenanzas tengan los maestros de los referidos gremios*”³². La indústria popular –en contraposició a les fàbriques o grans manufactures d'indole governamental– era vista com un potent motor econòmic del país, que es veuria summament beneficiat per l'augment de la mà d'obra

●
³¹ Real Cédula de S. M. y señores del Consejo, por la qual se manda observar en Madrid el reglamento formado para el establecimiento de escuelas gratuitas en los barrios de él, en que se de educación a las niñas, extendiéndose a las capitales, ciudades y villas populosas de estos reinos... Madrid, Imprenta de Pedro Marín, i Vic, Joan Dorca i Morera, [11 de maig de 1783].

³² Reial cèdula del 12 de gener de 1779, a *Colección de pragmáticas, cédulas, provisiones, actos acordados, y otras providencias generales expedidas por el Consejo Real en el reinado del señor don Carlos III...*, Madrid, Viuda e hija de Marín, 1803³, p. 379.

femenina, sempre més barata i que a la vegada alliberaria braços masculins aptes per dedicar-se a altres motors econòmics que requerien de més força com ara l'agricultura. Testimonis del treball femení com a auxiliar de les manufactures de la llana i del cotó –tant d'adultes com de nenes– apareixen sovint en les relacions de viatgers o en els diversos qüestionaris fets per l'administració en el darrer quart de segle XVIII³³. La notícia sobre les fàbriques de llana d'Olot remesa a la Junta de Comerç de Barcelona el 1764 per l'administrador de la duana d'Olot, Miquel de Vidueyros i Roldan³⁴, deixa a mans femenines el que era la labor de la filatura: “*en este terreno circumbesindad a distancia de ocho horas de camino, más o menos, hay bastantes hilanderas y éstas hilan dichas lanas con torno de mano*”. Un text del 1779 de l'Ajuntament de Banyoles que al·ludia a una fàbrica local de filats que donava feina a 400 homes i dones destacava la gran ocupació que aquestes manufactures produïen, “*dando no menos ocupación a las mugeres de esta villa (...) y empleo a los párbulos de ambos sexos habituándolos desde la edad tierna al trabano industrioso*”³⁵. Francisco de Zamora anotà en el seu diari, el 1787, que en la mateixa vila “*las mujeres trabajan a corrillos, sentadas en medio de las calles, haciendo media con un movimiento extraordinario*” i que hi havia “*siete carderos, en cuyo oficio trabajan también las mujeres y niños; y venden para afuera*”; i al seu pas pels pobles de la costa, el 1790, deixà dit que eren les puntes de coixí la principal activitat productiva femenina, passades d'una generació a l'altra com a objecte d'ensenyament. Així, a Calella “*muchas mujeres se dedican a enseñar a las niñas a bordar, coser y hacer encajes, por una pequeña paga que les dan los padres*” i “*las mujeres, aunque trabajan puntas, como se ha dicho, se dedican a coser y bordar las medias, porque en estas operaciones ganan más jornal*”; semblantment passava a Malgrat, Canet de Mar i, a l'interior, a Hostalric; també hi havia una escola de cosir i una altra de puntes a Olot, si bé en aquest darrer cas s'hi adjuntà l'observació d'una escassa assistència de nenes

³³ Alguns d'aquests testimonis a Llorenç FERRER I ALÓS, “Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Catalunya central (siglos XVIII-XX)”, *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XII, 2/3 (1994), p. 199-232.

³⁴ Arxiu Històric Municipal de Barcelona, Junta de Comerç, vol. 81, f. 100r-103r (Olot, 17 d'abril de 1764).

³⁵ Esmentat a Joan Anton ABELLAN, *L'escola a Banyoles (segles IX-XX)*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles – Diputació de Girona, 2007, p. 31.

“porque aquí cada casa es una escuela”³⁶. A Lloret de Mar, segons una altra font de finals del segle XVIII, “en quanto a las niñas hay el estilo en la presente villa que alguna viuda admite algunas niñas para hacer randas pagando dichas niñas alguna cantidad mensual y las que no pueden pagar no las admite, no habiendo en esta villa dotación alguna para la enseñanza de niñas”³⁷. Possiblement sigui com a queixa per la mancança d’una instrucció similar en labors a què poguessin dedicar-se les nenes i dones, el redactat de la nota del mateix Zamora sobre la manca d’escola per a nenes a Santa Coloma de Farners: “No hay maestra de niñas, por cuya falta se dedican las muchachas a traer fajos de leña y hojarasca de los robles, pinos y árboles para hacer cama a los cerdos”³⁸.

A l’hora de parlar d’escoles per a nenes i noies, ja no es pensava només en el bé particular, espiritual i personal, que les educandes podrien treure’n i en la incorporació d’aquest fruit de bons costums a la globalitat del cos social, propòsit moralitzant de tot bon governant, sinó també, i ara com a objectiu altament desitjable, es pensava en la necessitat de preparar les nenes –futures noies i dones– perquè poguessin contribuir poderosament en la producció de la riquesa del país, una idea desenvolupada en els textos de Pedro Rodríguez Campomanes, el *Discurso para el fomento de la industria popular* i el *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, publicats respectivament en els anys 1774 i 1775³⁹. Aquestes noves idees d’educació femenina productiva són les mateixes que hi ha al darrere de l’interès per al govern econòmic de l’Estat que, segons l’article primer de la reial cèdula del 1783, es preveia obtenir amb

³⁶ F. de ZAMORA, *Diario de los viajes...* p. 77, 79, 385, 387, 390, 293 i de nou p. 77, respectivament. L’observació de la participació de les dones en la confecció de les cardes que fa Zamora queda avalada per la disposició testamentària que Rafel Bassols féu el 1774 en la qual, després de deixar alguns béns a la seva criada Maria Palau, demanava als socis de la companyia de cardes “que per acabarse dita Maria Palau de guanyar la vida li dónian que treballar de carder de la feyna que ella sab fer a fi que ab los dits sis mesos podrà aixir de partir per a casarse” (ACGAX, Fons Notarials, Olot, Jaume Oliveres, reg. 1050, f. 233r-241v, 14 d’agost del 1774).

³⁷ Joan DOMENECH i MONER, *L’ensenyament a Lloret de Mar (1599-1936)*, Club Marina “Casinet”, [1991], p. 38.

³⁸ F. de ZAMORA, *Diario de los viajes...* p. 302.

³⁹ Pedro RODRÍGUEZ CAMPOMANES, *Discurso sobre el fomento de la industria popular de orden de S.M. y del Consejo*, Madrid, Imprenta de D. Antonio de Sancha, 1774 i, del mateix autor, *Discurso sobre la educación popular de los artesanos, y su fomento*, Madrid, Imprenta de D. Antonio de Sancha, 1775. D’aquest darrer text les p. 357-384 estan dedicades a “las ocupaciones mugeriles, a beneficio de las artes” on, després d’insistir en la capacitat de les dones per al treball i la necessitat d’aprofitar-ho, advoca per a la creació d’escoles per a nenes, on se’ls ensenyin labors, com a fonament de la seva futura formació laboral: “El establecimiento de maestras de cuenta del público, para enseñar a leer y las labores a las niñas, es un recurso muy oportuno, pero absolutamente necesario, si la educación se ha de fixar, como es razonable, sobre cimientos sólidos” (p. 373).

la creació de les escoles per a les nenes pobres de Madrid. A Catalunya la dona tenia presència en les tasques auxiliars del treball manufacturer, a diferència d'altres regions del sud peninsular on, segons Campomanes, l'empremta àrab hauria fet el treball aliè al món de les dones. Però ara es tractava que, a través d'una adequada escolarització, disminuïssin els encara massa nombrosos braços femenins ociosos, i especialment els d'aquelles qui la desventura havia allunyat del treball productiu, en detriment del progrés col·lectiu.

Ja ha estat dit que l'obertura de les escoles madrilenyes per a nenes havia pretès que servís d'estímul perquè en d'altres poblacions també s'hi erigissin escoles per a nenes pobres –i per tant, futura mà d'obra eficient– en d'altres poblacions seguint el model d'aquelles. Pel que fa a Catalunya, l'exemple més clar del seu efecte fou la creació d'escoles similars a Barcelona a instàncies de Francisco de Zamora, que essent ministre del districte del Raval emprengué la formació de vuit escoles per a nenes en cada un dels vuit barris en què es dividia, les quals dotà d'un reglament aprovat el 1786, on es reitera, un cop més, el tradicional propòsit de l'escola femenina: *“fomentar la buena educación de las jóvenes en los rudimentos de la fe católica, en las reglas del bien obrar, en el ejercicio de las virtudes, y en las labores propias de su sexo”*. Aquestes, però, després s'expliciten clarament orientades a la producció manufacturera: *“Las maestras enseñarán a las niñas las labores de su sexo, para las cuales estén nombradas. Y para lo sucesivo se declara, que siempre debe haber en el cuartel dos maestras de hilar, y hacer punto de aguja, molde, guantes y redecillas; dos de coser y bordar de todos modos; dos de hacer cintas, galones y dragonas de hilo, filadiz y seda; y finalmente dos de fabricar blondas y encaxes de hilo, de seda, plata y oro, procurando que todas sepan leer y escribir”*⁴⁰.

Hi hagué d'altres iniciatives menys conegudes en aquesta mateixa línia, algunes d'elles precisament en els corregiments de Girona i Vic. A la primera d'aquestes poblacions el bisbe Tomàs de Lorenzana va reorientar el beateri de terciàries dominiques que hi existia des del 1699⁴¹ perquè atengués una escola per a les nenes de la ciutat, tal com relatà Antonio Ponz en el seu *“Viaje por España”*, editat el 1788, quan passà per Girona: *“A un beaterio de dominicas le*

⁴⁰ *Reglamento para las escuelas de niñas de los ocho barrios del cuartel quinto de la ciudad de Barcelona, establecidas por Don Francisco de Zamora, de la Real y Distinguida Orden de Carlos III, del Consejo de S.M., alcalde del crimen de la Real Audiencia de Cataluña, y encargado de dicho cuartel*, Barcelona, Francisco Suriá y Burgada, s.d., p. 1 i 7-8. Un altre imprès elaborat pel mateix Zamora és la *Instrucción civil y política que han de dar las maestras a las niñas que concurren a las escuelas establecidas en el cuartel quinto de la ciudad de Barcelona, por...*, Barcelona, Francisco Suriá y Burgada, s.d.

⁴¹ Per a la seva fundació vegeu José M. COLL, “Notas históricas sobre el convento de Santa Catalina de Sena (Beatas dominicas de Gerona)”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, v. 14 (1960), p. 171-183.

*ha hecho casa el actual señor obispo, donde se admiten jóvenes educandas, y en esta misma casa ha establecido el prelado enseñanza pública para las niñas de la ciudad, donde aprenden lo que pertenece a su estado*⁴², una iniciativa que també quedà recollida en l'elogi fúnebre recitat el 1796 a lloança d'aquell bisbe il·lustrat: “*La casa de las Beatas, en que aquellas terciarias vivian con suma estrechez, e incomodidad, la perfeccionó a sus expensas, i puso en estado de poder tener en ella un numero correspondiente de educandas*”⁴³. A Vic va ser la Casa de Misericòrdia, ja esmentada abans, la que va adaptar-se a aquests nous criteris de formació de nenes i noies, amb atenció especial a la seva formació en les labors de les manufactures populars. Segons una carta dels seus administradors del 25 de novembre del 1787, a les noies se les “*ocupa en labores propias del sexo, que son los más principales para fábricas de lanas*”, però a més s'havia habilitat una nova aula o sala “*para admitir en ella gratuitamente i sin paga a las muchachas de la ciudad pobres, a quienes por las más hábiles del hospital se enseña de trabajar landas, i medias, con utilidad de la ciudad i de las mismas huerfanas del hospital*”⁴⁴. A Besalú la iniciativa la va prendre l'alcalde major Antoni Quer i Vilaró⁴⁵, en un clar intent de mostrar-se activament fidel a les indicacions que poguessin venir del govern en aquesta mena d'obres. Precisament d'aquesta iniciativa no en tenim l'obra en si, sinó la volada que volgué que prengué el simple anunci dels seus propòsits, ja que van ser exposats en forma de notícia a les pàgines de la “Gazeta de Madrid” del 1787, amb una barreja d'utilitat pública i d'exaltació monàrquica: “*Besalú 7 de noviembre. Este alcalde mayor, D. Antonio Quer y Villaró, animoso de facilitar quantos auxilios y medios juzga oportunos para la felicidad de esta villa, considerando la triste situación de las niñas pobres, ha tomado la providencia de formar una escuela gratuita a beneficio de las mismas, mientras se verifica la real aprobación del plan que tiene presentado para el establecimiento de una junta de caridad, que al paso que socorra a los pobres enfermos en sus propias casas, cuide de fomentar esta importante enseñanza. Para ello convocó varias personas eclesiásticas y seglares en las casas del ayuntamiento, y resolvieron unánimes*

●
⁴² Antonio PONZ, *Viaje de España*, Aguilar Mayor, 1989, v. 4, p. 82 (correspon al t. XIV de l'original, Madrid, 1788).

⁴³ Gabriel BASANOVA, *Elogio funebre de el Ilustrísimo i Reverendísimo señor Don Thomas de Lorenzana y Butron... Que en las honras que le consagró el agradecimiento de sus familiares en el día 9 de febrero de 1796, dixo Don...* Girona, Narciso Oliva, p. XLI-XLII.

⁴⁴ Esmentat a F. ROMA, “La Casa de Misericòrdia de Vic...”, p. 319.

⁴⁵ Antoni Quer i Vilaró era natural de Cardona i havia accedit al càrrec d'alcalde major de Besalú el 1784, on s'estigué fins que el 1790 va ser traslladat. Vegeu Rafael CERRO NARGÁNEZ, “Los alcaldes mayores del corregimiento de Girona (1717-1808)”, *Pedralbes*, núm. 22 (2002) p. 175.

*estipendiar a una maestra honrada que se ocupe en la educación de las niñas pobres; distribuyendo los individuos de la junta por meses el importe de los gastos. Con este motivo dispuso el mismo alcalde mayor dar gracias al Todo poderoso por la salud y prosperidad del rey y príncipes nuestros señores y real familia, y escogiendo para ello el día de S. Carlos se celebró con asistencia del ayuntamiento y de mucho pueblo misa solemne en la parroquia de S. Vicente Mártir; que celebró el prior de la colegiata de Sta. María con sermón, que dixo el P. Fr. Alberto Vidal, religioso de S. Francisco, lector de teología. Por la tarde hubo diversión pública, y por la noche se empezó el alumbrado en todas las calles, el qual continuará según ha resuelto el mismo ayuntamiento*⁴⁶. Cap a finals de segle a Olot apareix la notícia (després de dècades de silenci sobre l'ensenyament de les nenes a la vila) que a les casernes que l'ajuntament tenia construïdes al Firal de la població hi havia dues sales ocupades per mestres d'ensenyar a cosir i fer puntes⁴⁷, i el 1797, en ocasió que l'ajuntament féu petició a la monarquia perquè les rendes del nonat hospici olotí poguessin dedicar-se a la millora de l'ensenyament a la vila, s'hi va incloure el projecte d'instal·lar a l'edifici de l'hospici dues aules “*con maestra en cada una para la educación, e instrucción de las pobres muchachas de la misma villa de Olot, enseñando cada una de aquellas maestras las labores correspondientes de hilar, coser, hacer encages y otras semejantes a que regularmente se dedican las mugeres, con el salario anual de cien libras para cada una de las dos maestras*”⁴⁸, petició atesa en la seva globalitat l'any 1801. Arreu uns mateixos plantejaments que semblen coincidir al voltant de l'atenció a les nenes i noies de condició pobra amb l'objectiu, sota els genèrics termes “educació” i “instrucció”, de preparar-les en utilitat del progrés manufacturer local, que a la vegada els permetria de trampejar la sempre precària necessitat de guanyar-se la vida.

4. BALANÇ EN EL PAS D'UN SEGLE A L'ALTRE.

Cap a finals del segle XVIII el balanç en el progrés de l'ensenyament de les nenes a Catalunya en general i en particular en els corregiments de Girona

⁴⁶ *Gazeta de Madrid*, núm. 97, 4 desembre del 1787, p. 811.

⁴⁷ El 1785 l'ajuntament arrendà les casernes del Firal mentre no hi hagués tropa, sense fer entrar en aquest arrendament algunes peces, entre elles “*las habitaciones y pesas que ocupan las dos mestras que ensenyan de cusir y fer puntas*” (ACGAX, Fons Municipals, Olot, Manual d'Instruments, 11 d'abril del 1785). Aquest tipus d'arrendament, amb les mateixes condicions d'exclusió d'aquestes peces, s'anirà repetint fins entrat el segle següent.

⁴⁸ Representació de la Junta de l'Hospici del dia 22 de setembre del 1797 inclosa en “*Real despacho de comutación de las rentas del Hospicio de la villa de Olot...*” etc., 19 d'agost del 1801, ACGAX, Hospici.

i Vic seguia essent decebedor, malgrat alguns avenços que s'han anat apuntant. Segons dades del 1797 hi havia a Catalunya 585 escoles de nens i 113 de nenes, a les quals, però, en proporció acudien menys nenes que no pas nens, ja que si de nois es comptabilitzaren 24.670 alumnes, de nenes només n'hi havia 3.967⁴⁹. El volum manuscrit *Escuelas de Cataluña* de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid, que aplega les respostes al qüestionari que sobre ensenyament adreçà las municipis Francisco de Zamora el 1788⁵⁰, i del que ja n'he extractat alguna dada, en la resposta referida al corregiment de Vic (que no inclou les poblacions del sotscorregiment de Camprodon, on hi havia Olot) explicita no haver-hi escoles de nenes ni a Manlleu, ni a Ripoll, ni a Roda de Ter ni a Sant Joan de les Abadesses, i haver-n'hi només de particulars a Camprodon i a Sant Feliu de Torelló, a més de les de l'Ensenyança i de la Misericòrdia a Vic. Pel que fa al corregiment de Girona, només aporta dades de la capital, entre les quals no hi figura cap referència a escoles per a les nenes. En el transcurs d'aquesta comunicació han sortit, en un moment o altre i a més de les anteriors, mers projectes, o escoles efectives de nenes a Olot, Girona, Colomers, Hostalric, Empúries, Castelló d'Empúries, Blanes, la Bisbal i Besalú, sense prendre en consideració els ensenyaments que sobre cosir o fer puntes feien algunes dones en les poblacions de la costa.

Tot plegat, doncs, ben poca cosa, tot i tenir present, òbviament, que de ben segur que n'existirien d'altres de les quals per ara no hi ha notícies, especialment possibles en poblacions importants com ara Figueres, Palamós, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols, etc. Però en tot cas seguiríem sense poder fer-ne un balanç gaire positiu, tenint en compte que la llista de poblacions dels corregiments de Vic i de Girona dels quals en aquests moments dispo de alguna dada sobre ensenyament dels nois al segle XVIII s'acosta al centenar. En aquest sentit pot ser il·lustratiu fer una mirada al panorama escolar femení que hi havia en aquestes comarques entrat el segle XIX, a través de les dades que proporciona el diccionari geogràfic i estadístic de Pascual Madoz, no a partir de les taules-resum que dona de la instrucció de cada partit judicial (ja que no semblen prou ajustades, perquè, per exemple, no indica cap escola de nenes a Olot, quan sí que consta que n'hi havia), sinó examinant les dades aportades en l'article de cada població, que semblen més rigoroses i acostades a la realitat de cada nucli, i que recullo en la següent taula:

⁴⁹ Dades del 1797 recollides a *Anuario estadístico de España correspondiente al año de 1858*, Madrid, Imprenta Nacional, 1859, p. 272.

⁵⁰ Les dades d'aquestes respostes en el seu conjunt de Catalunya han estat analitzades per Caterina LLORET I CARBÓ, *Escola i infància a Catalunya a finals del segle XVIII*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1992 (edició en microfita). Per a l'ensenyament de les nenes, vegeu les p. 227-237 i conclusió 1.6 a la p. 324-325. Per a les mestres de nenes, vegeu les p. 269-275.

POBLACIONS QUE CORRESPONEN A L'ANTIC CORREGIMENT DE GIRONA
ARENYS DE MAR: "1 colegio particular de primera educación para niños de ambos sexos". BANYOLES: "varias [escuelas] de niñas". LA BISBAL: "8 [escuelas] para niñas, concurridas por unas 200 alumnas, a las que se les enseña además, las labores propias de su sexo". CABANES: "otra [escuela] sin dotación, a la que asisten 16 niñas a aprender además las labores propias de su sexo". CASTELLÓ D'EMPÚRIES: "una escuela para niñas, pensionada con 2.000 rs., en donde se enseña a leer y escribir, además de las labores propias del sexo, a las 50 discípulas que a ella asisten", "un colegio particular de la misma clase [= instrucción primaria] para ambos sexos, con su director y 3 profesores". FIGUERES: "3 [escuelas] de niñas a quienes se les enseña a leer además de las labores propias de su sexo". GIRONA: "hay varias escuelas particulares; unas para niños y otras para niñas". LLAGOSTERA: "otra [escuela] de igual clase [= instrucción primaria] asistida por 30 educandas". PALAMÓS: "Las escuelas de niñas, aunque carecen de autorización, se tolera esta falta por la escasez de maestras aprobadas". ROSES: "hay escuela de instrucción primaria elemental, dotada con 200 ducados anuales, y concurrida por 150 niños y 25 niñas". SANT FELIU DE GUÍXOLS: "2 [escuelas particulares de instrucción primaria] para niñas, que asisten en número de 300". SANT PERE PESCADOR: "otra [escuela de instrucción primaria] para niñas". TORROELLA DE MONTGRÍ: "otra [escuela] para niñas (...) [concurren] 35 educandas".
POBLACIONS QUE CORRESPONEN A L'ANTIC CORREGIMENT DE VIC
CENTELLES: "escuela de instrucción primaria para ambos sexos, bien administrada". OLOT: "3 [escuelas] para niñas a quienes se les enseña además las labores propias de su sexo, y concurren en número de 100". SANT HIPÒLIT DE VOLTREGÀ: "otra [escuela] para niñas sostenida por particulares". SANT PERE DE TORELLÓ: "otras 2 [escuelas] particulares para niñas". SANT QUIRZE DE BESORA: "hay algunas mujeres dedicadas a la enseñanza de niñas, retribuyendo cada una de estas 4 rs. mensuales". SANT VICENÇ DE TORELLÓ: "otra [escuela] asistida por 26 niñas". TONA: "otra [escuela] para niñas". VIC: "escuelas particulares de instrucción primaria para niños y niñas". "La casa de Misericordia fue establecida en 1721 (...) se sostienen en ella 51 doncellas pobres, a quienes se les da una educación esmerada, y se les enseña las labores propias de su sexo (...)".

Dades referides a ensenyament de nenes que consten a Pascual MADDOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, 1845-1850.

Que gairebé mig segle després només hi hagués 13 poblacions de l'antic corregiment de Girona i 8 de l'antic corregiment de Vic amb escoles per a nenes, quan en aquestes mateixes dades per a nens n'hi havia 75 per al primer cas i 32 per al segon, o sia cinc vegades més, segueix fent pensar en l'excessivament lenta i penosa progressió viscuda al nostre país en l'atenció escolar a les nenes.

Perquè, a més, no són només els mers números els que hem de contemplar, sinó la seva naturalesa i qualitat. ¿Quantes d'aquestes poques escoles per a nenes seguien a mans d'iniciatives voluntàries que suplien les mancances d'una administració poc eficaç en el camp de l'ensenyament? Només hem de tenir present que fou precisament en aquestes comarques on aparegueren diversos instituts religiosos femenins dedicats a obrir escola per a les nenes, especialment les de menys recursos, i que després s'estendrien arreu de Catalunya, com ara les Germanes Carmelites de la Caritat creades el 1826 a Vic per Joaquina de Vedruna, les Religioses de les Escoles Pies fundades per Paula Montal a Figueres el 1829, o, anant més enllà (i aturant-nos-hi per no forçar massa la cronologia d'aquesta comunicació, tot i que la relació podria continuar) les Missioneres del Cor de Maria instituïdes a Olot el 1848 per Joaquim Masmitjà.

Però sobretot queda la recança de què era el que se'ls ensenyava, deixant de banda l'educació de les filles de cases benestants. Mentre que les escoles dels nens estaven encaminades al gradual coneixement de les ciències a través del portal de la gramàtica i la retòrica, les de les nenes havien vist reforçat el seu paper vehicular cap al món del treball, ja fos domèstic o manufacturer. Un noi anava a l'escola a formar-se en les lletres i els nombres, i després d'haver fet aquest aprenentatge, de cara a l'exercici d'un ofici reglat es posava d'aprenent, seguint unes pautes estrictament reglamentades per la tradició gremial. Però per al comú de les noies els viarany seguien traçats socialment ben diferenciats respecte dels nois: l'aprenentatge al redós de la mare, el posar-se a fer de criada ("minyona", que és el femení de "minyó"), les feines de casa que mai no manquen i que eren especialment dures a pagès, o el servir en les tasques auxiliars de determinades manufactures. L'interès que passés per l'escola, si això era possible, no tenia altra perspectiva, a part de dotar-la d'una mínim d'instrucció en el llegir i sobretot en la doctrina cristiana, que sortir-ne reforçada en aquest seu paper de treballadora immediata, un plantejament que duraria fins a bona part del següent segle XIX.

El testament de l'enginyer militar i general de l'exèrcit Joan Escofet i Palau, fet el 1803, inclogué una deixa a benefici de l'ensenyament al seu Cadaqués nadiu⁵¹. Després de dordre's que a la vila no hi hagués escola per a les nenes, com sí que n'hi havia per als nens (i al que també feia una deixa per completar-lo), en recalca la seva necessitat perquè les nenes poguessin treure "*ocupación en la labor de aquella utilidad*", al mateix temps que en sortissin formades en les "*cristianas máximas de modestia y retiro*". Per això, a través d'aquest seu testament, hi instaurava un magisteri dotat per pagar una mestra de nenes "*que*

●
⁵¹ Firmo FERRER I CASADEVALL, *El general de Cadaqués*, Barcelona, Editorial Sirpus, 2006, p. 184-193.

las amaestre y enseñe de hacer puntas, medias y coser”, fent atenció especial a les pobres, a les que hauria d’ensenyar de franc. És aquest un testament que, en certa manera, compendia el fet escolar femení en aquell final de l’Antic Règim: utilitat productiva, educació cristiana i moral, ensenyament de les labors d’agulla i atenció caritativa. Amb aquest prec final: “*que todos los días por mañana y tarde, al plegar la Escuela, cuide la maestra de mandar rezar un Padre Nuestro en alivio de mi alma por sus discípulas*”. Ell i tants d’altres que havien treballat per a la difícil millora de l’ensenyament femení al llarg del segle XVIII s’ho tenien ben guanyat.